

סילביה פוגל-ביזאוי ורחל שרעבי (עורכות), בין הפרטי לציבורי: נשים בקיבוץ ובמושב, יד טבנקין והוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, רמת אפעל וירושלים תשע"ג, xvi+505 עמ'

קובץ המאמרים בעריכתן המוקפדת של סילביה פוגל-ביזאוי ורחל שרעבי, הבוחן את חייהן ומעמדן של נשים בקיבוץ ובמושב, נע סביב שני צירים עיקריים. הציר הראשון ממשיך את הכתיבה הביקורתית המוכרת מאז שנות השמונים והתשעים של המאה העשרים, המנתצת את מראית העין של השוויון המגדרי בישראל; המאמרים חושפים את האפליה וההדרה ששררו במפעל הציוני והיו מנת חלקן של נשים במפעלי הדגל של תנועת העבודה – הקיבוץ והמושב. הציר השני שאליו מתייחסות הכותבות (נשים בלבד למעט כותב שותף אחד) הוא ציר האגנטיות (agency) של נשים כחידות וכקבוצה: כיצד ובאילו מידה חלו שינויים ביחסים שבין נשים לגברים ובתפקידי המגדר במרחב הפרטי והציבורי, באיזה אופן פעלו נשים להשגת שוויון, וכיצד השיגו עצמה אישית וקבוצתית – גם אם לא שוויון. שני צירים אלה באים לידי ביטוי במאמרים רבים, אם כי רוב הכותבות בוחרות בהכרח להדגיש את הישגיהן של הנשים (רחל שרעבי, בת-שבע מרגלית-שטרן, רחל שרעבי ונעמה חדד-קדם, ענבל סיקורל, אסתר שלי-ניומן, אורלי גנני) או את אפלייתן ואת סבלן (צפריה שחם, לילך רוזנברג-פרידמן, יפה ברלוביץ, ענת גרנית-הכהן, מיה גומא להב, סילביה פוגל-ביזאוי). עם זאת, לא כל המחקרים בכרך משקפים הבחנה זו.

מחקרי הקיבוץ מאירים שלל סוגיות שטרם נדונו במחקר: חוויות החיים של אמהות בראשית ימי הקיבוץ כפי שבאו לידי ביטוי ביומני טיפול בילדים (צפריה שחם); היחסים שבין תנועת הפועלות לנשות המושבים (בת-שבע מרגלית-שטרן); מעמדן של נשים במושב הדתי (לילך רוזנברג-פרידמן); נשים יוצאות מושבים בכוחות הבריטיים במלחמת העולם השנייה (ענת גרנית-הכהן); כתיבתן הספרותית של נשים בקיבוץ בתקופת היישוב (יפה ברלוביץ); הבעת רגשות ויחסי משפחה בעיני בוגרי הקיבוץ (גלי פלטי); יזמות של נשים במושבים (ציפי סעדה ומיכאל סופר); מעמדן של נשים בקיבוץ עירוני (אורלי גנני); השפעתם של תהליכי מסחור על נשים בקיבוץ המופרט (רוית אדר-רותם); והמאמץ הארגוני לכונן שוויון מגדרי בתנועות הקיבוציות משנות השמונים ועד ימינו (סילביה פוגל-ביזאוי). אם על קורות חייהן ועל מעמדן של נשים בקיבוץ נכתב לא מעט, הרי שמחקרים מועטים פורסמו על חייהן של נשים במושב בכלל ובמושבי העולים בפרט. סיפורם של הקולטים והקולטות, מדריכי העולים, תועד ונחשף בחלקן, אבל מאמריהן של נעמה חדד-קדם ורחל שרעבי על סיפורן של נשים מזרחיות בפרוודור ירושלים, של ענבל סיקורל על אורחות החיים של נשים במושב קראי, ושל אסתר שלי-ניומן על אוריינות והעצמה בקרב נשי המושבים – מאמרים אלה פותחים צוהר לעולמן של נשים עולות ומשמיעים את קולן. המאמרים הללו, שמעטים קדמו להם, מעלים תרומה מיוחדת למחקר.

מאמרי הקיבוץ דנים ביחסים הכלכליים ובחלוקת העבודה בין המינים וכן בעיצוב הספירה המשפחתית בקיבוצים ובמושבים לאורך כתשעים שנים, מראשית ימי הקיבוץ ועד זמננו. בכך תמקד גם סקירתי. חלוקת העבודה המגדרית במושבים הראשונים שהוקמו בשנות העשרים הייתה ברורה מלכתחילה, כפי שמראה רחל שרעבי. הנשים לא שותפו בשלב החלוצי של העלייה על הקרקע והכשרתה. הן הצטרפו למשק רק לאחר חלוקת המגרשים. או אז הן נטלו חלק בבניית הצריפים ובהכשרת המגרש, נטעו עצים, זרעו ירקות והקימו את משק החי שלהן. הנשים טיפלו במשק הבית ובמלאכות

התחזוקה – איסוף זרדים להסקה, אפיית לחם, בישול יום-יומי, וייצור מוצרי מזון כמו גבינה, שמנת, חמאה, יין וריבות. המשק שנבנה על המגרש המשפחתי תוכנן כך שיחידות הייצור החקלאיות 'הנשיות' – הלול וגן הירק – תהיינה סמוכות לבית. הגברים לא לקחו חלק בעבודות הנשיות, כגון הטיפול בילדים, הניקיון, הכביסה והבישול, גם לא בעתות החורף, שבהן העבודה החקלאית הייתה מועטה.

לעומת זאת בענפי הייצור, גם אלה הנשיים, הייתה לעתים חפיפה. שני ענפים היו באחריות משותפת של שני בני הזוג: הרפת והמטע, ואילו ענף הפלחה המכניס היה באחריותו של הגבר. ואולם, בעונות הבערות סייעו הנשים לגברים גם בעבודה זו. על אף ההיבט המגדרי של העבודה החקלאית, הגבר והאישה היו שותפים אפוא בעבודה, הפעולה בעלת הערך הסמלי הגבוה ביותר באתוס של תנועת העבודה. בלא עבודת הנשים אי אפשר היה לקיים את המשק במושב, וגברים העריכו שנשים נושאות בעול יותר מהם, קובעת שרעבי. לילך רוזנברג-פרידמן מראה שנשים היו שותפות בעבודה החקלאית גם במושב הדתי, על אף השמרנות היחסית שנהגה בו. השותפות בפרקטיקה החקלאית ובייצור המזון אמנם לא הקנתה לנשים שוויון מלא אך תרמה לשיפור מעמדן החברתי. עם זאת, העול הכפול של העבודה במשק ובבית גבה מן הנשים מחיר פסי קשה מנשוא, כפי שמראות שרעבי ורוזנברג-פרידמן, והדבר עולה גם במאמרה של בת-שבע מרגלית-שטרן, על היחסים שנטוו בין תנועת הפועלות לחברות המושבים בתקופת המנדט. רוזנברג-פרידמן אף מצאה שהעול הפיסי הכבד שהושת על נשים במושבים הוביל בוגרות של תנועת הנוער הדתית בני עקיבא להעדיף את החיים בקיבוץ על אלה שבמושב. העול הכפול היה גם מנת חלקן של הנשים במושבי העולים בפרוודור ירושלים בשנות המדינה, כפי שעולה ממחקרן של נעמה חדר-קדם ורחל שרעבי. הנשים עבדו עבודה פיסיית מפרכת גם בחודשי ההיריון האחרונים, עמד לרשותן מזון מועט והעבודה נתמשכה גם בשעות הלילה. את ילדיהן הקטנים היו נושאות עמן לעבודת השדה.

במושבים הראשונים, מראה שרעבי, הנשים היו שותפות להחלטה לקחת חלק בהתיישבות המאפשרת גם מידה של חיים פרטיים. נשים, ביחוד אמהות לילדים, היו אלה שדחפו את בני זוגן להתיישב במושב (או לעזוב את הקבוצה) כדי לשמר את תפקידן כאמהות. אף לילך רוזנברג-פרידמן מדגישה את התפקיד האמהי כציר המרכזי של חיי הנשים במושב, ואת העובדה שנשים בחרו בדרך חיים זו כדי לממש את אמהותן. במושב לא רק שנשים טיפלו בילדיהן אלא שהולדה וגידול הילדים נתפסו כתרומה מרכזית לאומה, לכפר ולמשפחה הפרטית. אחד מחברי נהלל ביטא זאת כך: 'האשה מיניקה ילד. רוב הנשים מיניקות ילדים. ענף חקלאי אחד מצליח וענף שני אינו מצליח, אבל ענף זה ודאי מצליח. ילדים – צו לאומי, יישובי, היסטורי, וגם צו מקומי' (מצוטט אצל שרעבי, עמ' 146).

האדרתה של האמהות במושב בכלל ובמושב הדתי בפרט עומדת בניגוד בולט לדיקנה של האמהות הגוזלה והדחוקה של נשים בקיבוץ המוקדם, כפי שהיא משתקפת במאמרה של צפרירה שחם על יומני גידול הילדים של נשות הדור הראשון. החינוך המשותף הוקם מטעמים כלכליים, ולאחריו הועברו הילדים כמעט ככל הקיבוצים לבתי הילדים. מן המאמר עולה, שלאמהות חברות הקיבוצים הראשונים לא הייתה בררה אלא לציית ללחץ החברתי שהגביל את התפקיד שאותו השתוקקו למלא – טיפול בילדיהן וטיפוח הקשר האינטימי עמם. כמיהתן למלא את המאויים של תינוקותיהן לא נתמלאה, ולא רק בשל הלחץ של סביבתן אלא גם בשל הפנמתן את התפיסה האידיאולוגית שראתה בויקה ההורית של הבורגנים לילדיהם פגם ושאפה להתרחק ממנו. הטיפול המשותף בתינוקות

ובילדים, קובע המחקר, גבל בהזנחה קשה. נוסף על הזנחה פיזית המשקפת ביומנים, כגון חשיפה לקור, לשמש ולשיטות האכלה ספרטניות, צוינה קשיות הלב של המטפלות, שהגיעה עד כדי תיוגם של תינוקות כ'שמנמנים' או 'בכיינים' וגילוי בוז לצרכיהם ולהעדפותיהם האישיות.

ממאמרה של שחם עולה, ששיטות הטיפול שהיו נהוגות בבתי הילדים לא כללו הבנה אינטואיטיבית של הצרכים של הילד שעדיין אין לו שפה. נשים שנדחקו לתפקידי שירות, ובראשם התפקיד ה'אמהי' של גידול הילדים כמטפלות, איבדו (לכל הפחות כך מצטייר ביומנים) את התכונות ה'נשיות' שהובילו אותן מלכתחילה אל תפקידן. בית הילדים מציג בפנינו אפוא לא חברת מופת סובלנית וסולידרית כי אם חברה כוחנית והיררכית, המתעמרת בחלשים ועושה שימוש בתיוג ובלעג כאמצעי שליטה. מחקרה של לילך רוזנברג-פרידמן מעלה שגם בקיבוץ הדתי, שבו ההסתייגות מן המשפחה המסורתית לא הייתה כה גדולה ותפקיד האמהות זכה להכרה, סבלו האמהות בחיי היום-יום בשל ניתוקן מילדיהן. עם זאת בקיבוץ הדתי, שלא כבקיבוצים החילוניים, המשיכו לייחס למשפחה חשיבות. נוסף למפגשי אחר הצהריים שהיו נהוגים בכלל הקיבוצים, הרי בערבי שבתות הילדים לקחו חלק בהדלקת הנרות עם האם בבית והסעודה השלישית בשבת נערכה עם ההורים.

המחיר ששילמו הנשים החברות במושב ובקיבוץ בעשורים הראשונים לקיומם, עד לתמורות במעמדה של המשפחה שכבר החלו ניכרים בשנות השישים, היה אפוא שונה בתכלית. תרומתן הכלכלית של הנשים במושבים הובילה לשיפור מעמדן החברתי, שכן בלעדיהן אי אפשר היה לקיים את המשק. לשיפור מעמדן היה גם ממד חוקי, עם הפיכתה של האישה לשותפה במשק בעקבות מאבקה של תנועת הפועלות על החתמת נשים וגברים על חוזה החכירה של הקק"ל (בת-שבע מרגלית-שטרן). את מחיר ההישגים – העול הכפול – הן שילמו בגופן. בקיבוצים נחסך מן הנשים העול הפיסי שלקחו על עצמן הנשים במושב, אך שם נדחקו הנשים לעבודות השירות, תחילה בשל כוחן הפיסי המוגבל ולאחר מכן בשל תהליכי מיכון ובשל ייחוס תכונות אישיות מסוימות לנשים, ואלה הובילו להתפתחותם של רגשי תסכול ונחיתות. האמהות שנתקו מילדיהן סבלו ייסורי נפש.

בדור השני והשלישי של הקיבוץ חל מפנה, עם הרחבת התפקיד האמהי, שהוביל לבסוף לביטול הלינה המשותפת (יש לייחס שינוי זה לאגנטיות של נשות הקיבוץ). במחקרה של גלי פלטי על הבעת רגשות ויחסי משפחה מעידים אחדים מבני הדור השלישי של ילדי הקיבוץ שאת המשפחה הגרעינית מילאו חיי רגש למרות הלינה המשותפת. מכמה עדויות עולה שטקסי אחר הצהריים בחדר ההורים זימנו מפגש אינטימי וחם, והשעות שבילו יחדיו הובילו להתגבשותה של משפחה אוהבת ותומכת. דפוסי ההתנהגות הרגשית של ההורים בני הדור השני אף נענו לנורמות המגדריות שרווחו בציבור העירוני: נשים הביעו יותר רגשות ודאגה ואילו גברים הביעו אכפתיות, כבוד ואיפוק רגשי. מרואיינים אחדים שגדלו בלינה המשותפת סברו שהורותם של הוריהם לא הייתה שונה מזו של הורים עובדים בני המעמד הבינוני בעיר, ואילו אחרים מתחו ביקורת קשה על היעדרם של הוריהם מחייהם ובייחוד על סגנונם הרגשי המאופק ועל הימנעותם ממגע קרוב עמם. אף היו מי שהעידו על התמורה הרגשית שחלה בהוריהם עם כניסתם של אחיהם הצעירים ללינה הביתית ועל כך שילדותם של אחיהם הצעירים הייתה שונה מזו שלהם. ממאמרה של פלטי ניתן להבין, שהדור הראשון בקיבוץ הנהיג סגנון רגשי מאופק, שתאם את האתגרים הכלכליים והביטחוניים מזה ואת שינוי מבנה המשפחה מזה. עם חזרתה של המשפחה לקיבוץ נראה שחלה תמורה גם בגישות הרגשיות של ההורים – אך דומה שעניין זה מצריך מחקר נוסף.

ביטולה של הלינה המשותפת שיפרה אולי את מצבן הרגשי של הנשים, אך הפרטת הקיבוצים שהיו נתונים במשבר כלכלי בשנות התשעים, שתכפה ובאה לאחריה או בד בבד עמה, רק העמיקה את אי השוויון המגדרי. ממחקרה של מיה גומא להב על פרקטיקות של אי שוויון מגדרי בקיבוץ המופרט עולה, שהאמהות הוגדרה מעתה כתפקידה העיקרי של האישה ומלאכות הבית שָבו והפכו מוקד העשייה הנשית. נשים החלו מועסקות בעבודות חלקיות ושולם להן שכר נמוך בהשוואה לשכרו של הגבר. במאמר חושפת החוקרת את פרקטיקות השיח המשמשות מנהלים המחזיקים בתפיסות ניאורליברליות בקיבוץ 'המתחדש', המסוות אפליה מגדרית ומאירות את הצד האפל של האתוס הניהולי בעידן הברית-עשיית.

התמורות במרחב הכפרי וירידת חשיבותו של המגזר החקלאי הובילו לתהליכי שינוי כלכליים-חברתיים גם במושבים. במושבים הוותיקים, שבהם צברו הנשים הון חברתי והשכלה, החלו נשים יזמיות להקים עסקים שלא בתחום החקלאי. ציפי סעדה ומיכאל סופר טוענים, שבמושבי העולים, שבהם האוכלוסייה מסורתית, המודל המשפחתי מציב באופן נוקשה את האישה ואת תעסוקתה במסגרת משק הבית. לעומת זאת במושבים הוותיקים, לבד ממילוי תפקידן המסורתי במשק הבית, נשים גם היו שותפות לניהול המשק החקלאי (וכך עולה כאמור גם ממחקריהן של רחל שרעבי וליילך רוזנברג-פרידמן). הכוח שצברו בשל שותפותן בעבודה החקלאית העצים את מעמדן, ועל כן עם ירידת הנפח של הפעילות החקלאית הן הפכו יזמיות והכנסתן תרמה חלק ניכר מן ההכנסות של משק הבית.

ממחקריהן של נעמה חדד-קדם ורחל שרעבי, ענבל סיקורל ואסתר שלי-ניומן עולה, שאורח החיים המושבי תרם להעצמת נשים אף בקהילות מזרחיות-מסורתיות במושבי העולים, גם אם באופן מתון מזה המצטייר במאמרם של סעדה וסופר. בעת העלייה על הקרקע, קובעות חדד-קדם ושרעבי, נוכח הכורח הקיומי, נשתכחה חלוקת התפקידים המגדרית המסורתית, ומן ההתחלה נרתמו הנשים לעבודה הפיסית ולפרנסת המשפחה. שותפותן של הנשים במשק המשפחתי הובילה להגדלה מסוימת של מרחב התנועה שלהן. הן יצאו מתחומי הבית לצורכי עבודה, שיווק וקניות. קצתן ניצלו את ההזדמנויות שניקרו בדרך ורכשו השכלה בסיסית וסללו בכך את הדרך לבנות הדור השני. מקצת הנשים שנאחזו בקרקע אף תפסו עצמן כחלוצות והדבר הוביל לשיפור בהכרתן העצמית. עם זאת, היעדרה של מודעות בדבר הצורך להשיג שוויון מגדרי ולשנות את היחסים בין המינים מנעה מהן למנף את הישגיהן הכלכליים ולשנות מיסודו את מעמדן החברתי במשפחה.

ענבל סיקורל מציגה מקרה-מבחן ייחודי של מושב עולים של קראים יוצאי מצרים. הנשים, מראה סיקורל, ביקשו להשתלב בחברה הישראלית, שבה הנשים נהנות משוויון יחסי. היא מתחקה אחר התמורות מרחיקות הלכת שהתחוללו בפרקטיקות הדתיות שנהגו בקהילה בעקבות העלייה וההתיישבות (בייחוד בכל הקשור לאיסורי הנידה). הגברים, כך גילתה, נאלצו ללמוד לבשל או יתרו על הימנעותם מאכילת תבשיליה של רעייתם הנידה. במקום להיתפס כמעבירות הטומאה, נשים הפכו את בעליהן למי שמצויים בסכנת טומאה. בניגוד למנהג הקראי שהאישה הנידה יושבת בכידוד על כסא פלסטיק, החלו גברים לשבת על כסא הפלסטיק כדי שלא להיטמא. שינויים זעירים אלה ואחרים בסדרי החיים מעידים על השינוי המגדרי העמוק שחל ביחסים בין המינים. כבמושבי עולים אחרים, גם כאן ההשתלבות בעבודה החקלאית חייבה את נשות המושב לצאת מן הספירה הביתית ולהשתלב בספירה הציבורית. וכמו במושבים אחרים, תרומתן הכלכלית למשק הבית סייעה להן להעלות את מעמדן

המגדרי. בדומה לדגם שעלה ממחקרן של חדד-קדם ושרעבי, נראה שגם במושב זה נשים לא שאפו למהפכות מגדריות ולא חרתו על דגלן שינויים בדת שיסייעו להן. ואולם, מתוך היענות לאילוצים כלכליים וחקלאיים ולקשיים חברתיים שנתקלו בהם בשל שונותן הדתית, הן יצרו תוך שני דורות מציאות שונה, שהובילה ליחסי מגדר שוויוניים יותר מבעבר.

לבסוף, נראה שגם התערבותה של המדינה, באמצעות משלוח של מורות-חיילות למושבי העולים, תרמה להעצמת הנשים. מאמרה של אסתר שלי-ניומן על מבצע 'ביעור הבערות' מאיר את היחסים היפים שנרקמו בין המורות הצעירות לנשים המטופלות בילדים במושבי העולים ואת תרומת המבצע לשני הצדדים. האידיאולוגיה של המבצע, להמיר את הבורות של התלמידות בידע רלוונטי לחברה המודרנית, נועד להביא לידי 'הנחתה' היררכית של מידע ו'ביעור' הידע הקיים. ואולם, מאחר שחלק ניכר מן הלימודים נערך בתוך בתי התלמידות, והמורות היו צעירות ומנסות פחות מתלמידותיהן, נוצרה אפשרות ללמידה הדדית ולהיכרות לא-היררכית. בין התלמידות המבוגרות למורות הצעירות התפתח דיאלוג בעל משמעות, שהיה בו פתח להעצמת הנשים בלי קשר לרמת האוריינות. המורות למדו מתלמידותיהן לא פחות מכפי שהתלמידות למדו קרוא וכתוב, והחברות הנשית הזאת, שלא מעט גברים התנגדו לה, הובילה לתווה במעמדן של הנשים העולות. סיקורל כמו גם שלי-ניומן מצביעות על כוחה של תדמית השוויון המגדרי בישראל כמקור השראה לשינוי יחסי הכוח במושבי העולים המסורתיים-המזרחיים. גם במושב הדתי, השמרני יחסית, שלא נשמעה בו קריאה לכינונו של סדר מהפכני ולהשגת שוויון מגדרי, חלו שינויים וצמחה זהות נשית חדשה וחזקה, כפי שהראתה רוזנברג-פרידמן.

בדברי הפתיחה של הקובץ מדגישות העורכות את הדרך הנפתלת שבאמצעותה חלה תמורה באי-השוויון המגדרי לאורך כתשעים השנים הנדונות בקובץ, על אף השינויים שהתחוללו בסדר הכלכלי (למן המעבר מסוציאליזם לקפיטליזם ועד לעידן הנאו-ליברלי המאוחר), בסדר החוקי ובחיי היום-יום של נשים בקיבוץ ובמושב. מאמרים רבים בקובץ מראים שאי השוויון המגדרי, שנשען על מיסוד ההפרדה בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי, היה נותר מנגנון המכפיף את הנשים לגברים, וגם כיום הגבולות המגדריים טרם פורקו. על אף ההישגים של הנשים במושב ובקיבוץ, הזות הגבול המגדרי לא ביטלה אותו, קובעות העורכות, גם אם שינתה את הפרמטרים של אי השוויון.

לסיכום, אם נתיק את עינינו מצייר אי השוויון אל הצייר האגנטי, נראה שדווקא במושב, מקום שבו נשים לא ביקשו לחולל הפיכה מוחלטת בסדר המגדרי, חוו הנשים מידה רבה של העצמה. הדימוי השוויוני הכוזב של הקיבוץ הסתיר מאחוריו תסכול והדרה, ואילו השאיפה המוגבלת של הדגם המושבי אפשרה את צמיחתו של שינוי הדרגתי.

עם זאת, אני סבורה שאת הדגמים ההתיישבותיים שהעמידה תנועת העבודה יש לבחון לא רק ביחס להבטחה הראשונית, כפי שנעשה, אלא גם ביחס לנקודת המוצא – החברה היהודית המסורתית מזה והעירונית-הבורגנית מזה. השוואה זו מעלה, שהדגמים ההתיישבותיים שהעמידה תנועת העבודה אמנם לא הובילו נשים אל הארץ המובטחת, אך הן הכניסו אותן אל המרחב הציבורי, הפכו אותן שותפות לעשייה הכלכלית ושיפרו את מעמדן החברתי. התמטות של הסדר השיטופי וכניסתו של הסדר הנאו-ליברלי לקיבוץ עלתה לרוב הנשים במחיר יקר, והן חוו נסיגה במעמדן החברתי והכלכלי. הדגם המאוחר של האוטופיה הקומונלית בישראל, קיבוץ עירוני שנוסד בשנות השמונים, מציג את המודל השלם ביותר של האידיאל הקיבוצי. אורלי גנני מצאה, שקיבוץ זה מקיים שוויון מגדרי על

אף העובדה שחלוקת העבודה המגדרית דומה לזו הרווחת בחברה הכוללת. בקיבוץ העירוני הנשים אינן שוליות לתהליכים המתרחשים במרחב הציבורי והן לוקחות חלק בפעילויות ובהחלטות כשוות בשונותן. קולן נשמע כקולם של הגברים. עם זאת, אין זה קול המסומן באופן קולקטיבי-מגדרי אלא קול המבטא עמדה קהילתית או משפחתית, ובדרך כלל זהו קולו האישי של האדם עצמו. הקובץ שלפנינו מעורר מחשבה ועניין. המאמרים שכונסו בו דנים בשאלות יסוד בחקר המגדר והם מציפים סוגיות העומדות גם מעבר לתחומיה הצרים של החברה הישראלית. העורכות שטרחו על הקובץ והכותבות (והכותב) שתרמו מפרות מחקרן ראויות אפוא לכל שבח.

אורית רוזין